

ՍՏՅՈՊԱ ՊԵՏՈՅԱՆ
ՀՀ ԳԱԱ ՊԻ

ԲԱՂՂԱՍԱՐ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ՀԱՍԱՆ-ՋԱԼԱԼՅԱՆՑԸ ԵՒ ՇՈՒՇԻԻ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՏՊԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

1815 թ. ցարական կառավարությունն Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսության միջնորդությամբ լուծարել էր Աղվանից կաթողիկոսությունը¹՝ փոխաբերելով հաստատելով մետրոպոլիտություն²: 1828 թ. Սարգիս Բ. մետրոպոլիտի (կաթողիկոս՝ 1810—1815 թթ., մետրոպոլիտ՝ 1815—1828 թթ.) մահից հետո շուրջ երկու տարի Գանձասարի աթոռը թափուր է մնացել: Արցախի հայ բնակչության եւ մեղիքների խնդրանքով Սարգիս Բ. մետրոպոլիտի եղբորորդին՝ Բաղդասար եպիսկոպոս Հասան-Ջալալյանցը, կանչվեց էջմիածին, ուր 1830 թ. Եփրեմ Ա. Զորագեղցի (1809—1830 թթ.) Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսը նրան նշանակեց մետրոպոլիտ «բոլոր Աղուանից հայոց»³: Այնուհետեւ Բաղդասար մետրոպոլիտը (1830—1854 թթ.) սկսում է իր գործունեությամբ մեծ հռչակ եւ ժողովրդականություն վայելել ոչ միայն հայերի, այլեւ օտարների մեջ⁴: Վերջինիս հայրենանվեր ծառայության մասին դիպուկ գնահատական է տվել Րաֆֆին՝ հիշատակելով այդ շրջանի երկու երեւելի հայ հոգեւորականներին՝ Ներսես Աշտարակեցուն եւ Բաղդասար մետրոպոլիտին: Նրանք թեեւ իրենց գործունեությամբ նման էին իրար, սակայն տարբերվում էին այն բանով, որ Ներսես Աշտարակեցին ուներ «քաղաքական իդեալներ», իսկ Բաղդասարը՝ «եկեղեցական եռանդ»⁵:

¹ Աղվանից կաթողիկոսությունը կազմավորվել է Զ. դ. երկրորդ կեսին՝ ընդգրկելով բուն Աղվանքի (Կովկասյան Ալբանիա) եւ Մեծ Հայքի Ուտիք ու Արցախ նահանգների («Արեւելից կողմանք հայոց») թեմերը եւ ընդունելով Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսության գահերեցությունը: Տարբեր ժամանակներում կաթողիկոսանիստ են եղել Կապադակը, Ամարասի վանքը, Զարեքաբերդը, Գանձակը, Գանձասարի վանքը (առավել մանրամասն տե՛ս Հ. ՍՎԱԶՅԱՆ, Աղվանից կաթողիկոսություն, «Քրիստոնյա Հայաստան» հանրագիտարան, Երեւան, 2002, էջ 42—44):

² Տե՛ս Հ. ՍՎԱԶՅԱՆ, նշ. աշխ., էջ 43:

³ Գ. ՏԵՐ-ՅՈՎՀԱՆՆԻՍԵԱՆՑ (ՄՈՒՐԱՑԱՆ), Բաղդասար մետրոպոլիտ Հասան-Ջալալեանցի համառօտ կենսագրություն, «Փորձ», Տիֆլիս, 1880, մայիս (№5), էջ 156:

⁴ Տե՛ս Հ. ԱՌԱՔԵԼԵԱՆ, Տեղեկագիր Շուշու կալուածական խնդրի եւ հոգաբարձութեան 27-ամեայ գործունէութեան, «Մշակ», Թիֆլիս, 20 օգոստոսի, 1888, №94, էջ 1. «Տարազ», Թիֆլիս, յուլիս—օգոստոս, 1913, №7—8, էջ 92:

⁵ Տե՛ս ՐԱՖԳԻ, Խամսայի մէլիքութիւնները (1600—1827), Նիւթեր հայոց նոր պատմութեան համար (արտատպած «Մշակ» լրագրից), Թիֆլիս, 1882, էջ 300:

1836 թ. մարտի 11-ին Նիկոլայ Ա. ցարի հրամանագրով հաստատվել է «Պոլոժենիե»-ն («Положение об управлении делами Армянно-Григорианской церкви в России»)⁶՝ «Բարձրագույն կարգադրութիւն յաղագս կառավարութեան գործոց Լուսաւորչական Հայոց եկեղեցւոյ ի Ռուսաստան»⁷ վերնագրով: Այս օրենքով Յարական Ռուսաստանում կազմվում էին Հայ Առաքելական եկեղեցու վեց թեմերը, որոնցից էր նաեւ Ղարաբաղի (Արցախի) թեմը՝ Շուշի առաջնորդանիստ կենտրոնով⁸, որտեղ եւ հաստատվեց թեմի կոնսիստորիան (հոգեւոր ատյան)⁹:

Հովհաննես Ը. Կարբեցի Կաթողիկոսի (1831–1842 թթ.) միջնորդութեամբ 1837 թ. հուլիսի 1-ի ցարական հրամանով, ինչպես պահանջում էր «Պոլոժենիե»-ն¹⁰, Բաղդասար մետրոպոլիտը նշանակվում է Ղարաբաղի նորաստեղծ թեմի առաջնորդ եւ տեղի կոնսիստորիայի նախագահ¹¹՝ միաժամանակ պահպանելով մետրոպոլիտի կոչումը¹²: Նույն թվականին նա Գանձասարից արդեն տեղափոխվեց Շուշի¹³:

Բաղդասար մետրոպոլիտի գործունեությունն ընդգրկում էր լայն շրջանակ՝ մասնավորապես կրթական եւ մշակութային ոլորտները: Ան-

⁶ «Պոլոժենիե»-ում, որը բաղկացած է տասը գլխից եւ 141 հոգվածից, սահմանվում են Հայ եկեղեցու ընդհանուր իրավունքներն ու արտոնությունները, ինչպես նաեւ Յարական Ռուսաստանի տարածքում կաթողիկոսի, Սինոդի, թեմերի եւ թեմակալ առաջնորդների, վանականների իրավասությունները եւ այլն: Հոգվածներից որոշները վերաբերում են հոգեւոր եւ ծխական դպրոցներին, եկեղեցական ունեցվածքին, եկամուտներին, սպասավորներին եւ այլն (տե՛ս Կ. ԱԼԵՔՍԱՆՅԱՆ, Հայ եկեղեցին եւ «Պոլոժենիե» (XIX դ. 30–50-ական թթ.), Երեւան, 2011, էջ 127):

⁷ Տե՛ս Բարձրագույն կարգադրութիւն յաղագս կառավարութեան գործոց լուսաւորչական Հայոց եկեղեցւոյ ի Ռուսաստան, էջմիածին, 1836 (այսուհետ՝ Բարձրագույն կարգադրութիւն):

⁸ Բարձրագույն կարգադրութիւն, գլուխ 4, յօդուած 56:

⁹ Յարական Ռուսաստանի կազմում ստեղծված հայոց վեց եկեղեցական թեմերից յուրաքանչյուրում գործում էր մեկ կոնսիստորիա (հոգեւոր ատյան)՝ եկեղեցավարչական, եկեղեցադատական իրավասություններով: Կառուցվածքային առումով կոնսիստորիաները միատեսակ էին: Հիմնականում նույնաբնույթ էին նաեւ նրանց գործունեության ընթացքում ի հայտ եկած խնդիրները, որոնք պայմանավորված էին բյուրոկրատական կառավարմամբ թեւադրված կանոններով (ավելի մանրամասն տե՛ս Վ. ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ, Հայ Առաքելական եկեղեցու վրաստանի եւ իմերեթի թեմի կոնսիստորիան (XIX դ. 30-ական թթ.–XX դ. առաջին տասնամյակ), «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», 2019, թ. 3, էջ 53–54:

¹⁰ Բարձրագույն կարգադրութիւն, գլուխ 4, յօդուած 57:

¹¹ Լէօ, Պատմութիւն Ղարաբաղի Հայոց թեմական հոգեւոր դպրոցի 1838–1913, Թիֆլիզ, 1914, էջ 116:

¹² Վ. ԴԻԼՅԱՆ, Հասան-Ջալալյանց Բաղդասար (Բաղդասար մետրոպոլիտ), «Քրիստոնյա Հայաստան» հանրագիտարան, Երեւան, 2002, էջ 569: Հետաքրքրական է, որ ռուսական պաշտոնական աղբյուրներում եւս երբեմն հանդիպում է «Митрополитъ Багдасаръ» արտահայտությունը (տե՛ս Кавказский календарь на 1851 годъ: [6-й год], Тифлисъ, 1850, էջ 41):

¹³ «Տարազ», Թիֆլիս, յուլիս–օգոստոս, 1913, թ. 7–8, էջ 91:

ցյալում կրթական եւ հրատարակչական աշխատանքները խիստ փոխկապակցված էին՝ լրացնելով միմյանց։ Բաղդասար մետրոպոլիտը թեեւ «ուսում չուներ, բայց սաստիկ ուսումնասեր էր», ինչը լավագույնս դրսեւորվեց Գանձասարի վանքում նոր դպրոցի հիմնադրությամբ¹⁴։ Նա խորապես գիտակցում էր, որ միայն կրթությունն ու գիտությունը կարող են ճրագի պես լուսավորել ժողովրդի առաջադիմությունը եւ օգնել նրան՝ ելքեր գտնելու ծանր կացությունից¹⁵։ Այս ուղղությամբ մետրոպոլիտի առաջնային քայլերից էր թեմական կանոնավոր դպրոց¹⁶ ունենալու հարցը։ Իսկ տեղում ուսումնակրթական գործունեություն իրականացնելու համար նախ եւ առաջ անհրաժեշտ էր լուծել ուսուցիչների եւ դասագրքերի հարցը։ Թեմական հոգեւոր դպրոցի¹⁷ ապագա ուսուցիչները մեծ մասամբ Գանձասարի դպրոցի շրջանավարտներն էին, որոնք թրծվել էին տեղի նշանավոր ուսուցչապետ Հովսեփ վարդապետ Արցախեցու¹⁸ անմի-

¹⁴ ԲԱՅՅԻ, Երկերի ժողովածու տասը հատորով, հատոր տասներորդ, Երեւան, 1964, էջ 324։

¹⁵ Մ. ՏԵՐ-ՂԱՆԻՅԱՆ, Բաղդասար մետրոպոլիտ, «Էջմիածին», 1949, թ. 1—2 (հունվար—փետրվար), էջ 52։

¹⁶ Երբ դեռևս 1837 թ. Բաղդասար մետրոպոլիտը թեմակալ առաջնորդի պաշտոնում նշանակվելու համար այցելել էր Մայր Աթոռ, տեղեկացել է, որ Երևանում արդեն հիմնավոր քայլեր են ձեռնարկվել թեմական դպրոցի բացման համար։ 1837 թ. նոյեմբերի 4-ին՝ Ղարաբաղի կոնսիստորիայի բացումից հետո, մետրոպոլիտն առաջնային քայլեր է ձեռնարկում Շուշիում այս գաղափարի իրագործման համար։ 1838 թ. Շուշիում բացվում է Ղարաբաղի թեմական հոգևոր դպրոցը, որտեղ պետք է սովորեին հոգևորականների երեխաները՝ հոգևոր հովիվներ դառնալու համար։ Դպրոցը զուրկ էր դրամական եկամուտներից, ուստի այդ դժվարությունները հաղթահարելու համար մետրոպոլիտը դիմում էր նաեւ Էջմիածնի Սինդոքին ու կաթողիկոսին։ Պատճառն այն էր, որ ժողովուրդը դպրոցի կարիքների համար գումար չէր հատկացնում, քանի որ դպրոցը նախատեսված էր միայն հոգևորականների համար։ 1838 դեկտեմբերի 17-ին Սինդոքը թույլ է տալիս դպրոցում թափուր տեղեր լինելու դեպքում ընդունել նաեւ աշխարհականների երեխաներին։ Դպրոցի ֆինանսական բեռն ավելանում էր նաեւ շենքի վարձակալության պատճառով։ Սակայն դպրոցի նյութական խնդիրները պահանջում էին կանոնավոր գումարներ, որոնց չգոյություն հետևանքով 1843 թ. այն առժամանակ փակվեց։ Ավելի ուշ մետրոպոլիտին հաջողվեց դպրոցը վերաբացել ժողովրդի ֆինանսական օժանդակությամբ։ Այն իր հետագա գործունեության ընթացքում (մինչև 1920 թ.), երբեմն ընդմիջումներով ու վայրկյաններով, անուրանալի ազդեցություն է թողել ոչ միայն Արցախի, այլև առհասարակ արևելահայ կրթական կյանքի վրա (տե՛ս «Ղարաբաղի Հայոց հոգևոր թեմական դպրանոցի 75-ամեակը», Շուշի, 1913, էջ 11—15. «Տարազ», Թիֆլիս, յուլիս—օգոստոս, 1913, թ. 7—8, էջ 88. Մ. ՍԱՆԹՐՈՍՅԱՆ, Արևելահայ դպրոցը 19-րդ դարի առաջին կեսին, Երեւան, 1964, էջ 412—418)։

¹⁷ Ղարաբաղի թեմական դպրոցը մինչև 1860-ականները ներկայացնում էր Հ. Արցախեցու դպրոցի շարունակությունը, որը մի ժամանակ գոյություն է ունեցել Գանձասարի եւ Ս. Հակոբի վանքերում (տե՛ս Լէօ, նշ. աշխ., էջ 198—199. Բ. ՈՒՆԻԲԱՅՅԱՆ, Արցախի պատմությունը սկզբից մինչև մեր օրերը, Երեւան, 1994, էջ 189)։

¹⁸ Հ. Արցախեցին եղել է ԺԸ.—ԺԹ. դդ. բանասեր, փիլիսոփա-հոգևորական։ Արցախում դասավանդել է հայոց լեզու, աստվածաբանություն, փիլիսոփայություն եւ տրամաբանություն։

ջական հսկողությունը: Հենց նրանք էլ այդ տարիներին Բաղդասար մետրոպոլիտի հանձնարարությամբ հրատարակության պատրաստեցին մի քանի արժեքավոր դասագրքեր, որոնք նախկինում արդեն իսկ կիրառվում էին հայկական միջավայրում:

Թեմական հոգեւոր դպրոցի հրատարակչական կարիքների համար չափազանց կարեւոր էր ունենալ նաեւ տպարան: Հատկանշական է, որ Շուշիի կրթական եւ մշակութային կյանքին առնչվող «Լուսաւորութիւն» վերտառությամբ հոգւածում (1897 թ.) խոսվում է նաեւ քաղաքի տպարանների մասին, որտեղ հիշատակվում է Բաղդասար մետրոպոլիտի հիմնադրած տպարանը: Հոգւածագիրը նշում է, որ տպարանին վերաբերող վավերագրերն այնքան ցաքուցրիվ էին պահվում, որ հակառակ իր բոլոր ջանքերին՝ այդպէս էլ չի կարողացել իմանալ, թե մինչ այդ պահը տպարանում քանի գիրք է տպագրվել¹⁹: Շուշիի տպագրության վերաբերյալ մեզ հայտնի են Ի. դարասկզբին տպագրված մի քանի այլ հոգւածներ, որոնցում հպանցիկ տեղեկությունների ենք հանդիպում այս հարցի առնչությամբ²⁰:

Հարկ է նկատել, որ Լեոն 1914 թ. հրատարակած իր «Պատմութիւն Ղարաբաղի Հայոց թեմական հոգեւոր դպրոցի» աշխատության մեջ ամփոփ կերպով անդրադարձել է Բաղդասար մետրոպոլիտի տպարանի պատմությանը: Հետագա հետազոտողներն այս հարցին անդրադառնալիս առավելաբար օգտվել են Լեոյի հայտնած տեղեկություններից: Այստեղ կարեւոր է նշել, որ Լեոն, խոսելով Շուշիում տպագրության պատմության մասին, օգտվել է տարաբնույթ աղբյուրներից: Եթե Շվեյցարի-

Նրա համբավը հնչում էր Կովկասի բոլոր կողմերում, եւ ամեն մի ուսումնասիրող դիմում էր նրան՝ աշակերտելու համար: Հետաքրքրական է, որ Հ. Արցախեցին հիշատակվում էր որպէս «այր մի սրբազնակրօն եւ ճգնազգեսց» կամ «աղբիւր լուսաւորութեան Արցախական նահանգի՝ ի վերջին ժամանակս» (տե՛ս «Հայկական սովետական հանրագիտարան», հտ. 6, Երեւան, 1980, էջ 579. Թ. ՄԻՆԱՍՅԱՆ, Արցախի գրչության կենտրոնները, Երեւան, 2015, էջ 23: Հ. ՂՈՒԿԱՍՅԱՆՅ, Բողոքականութիւն Կովկասու հայոց մէջ (պատմական նիւթեր), Թիֆլիս, 1886, էջ 11. «Կենսագրութիւն եւ կտակ Սարգիս արքեպիսկոպոսի Հասան-Ջալալեանց», Թիֆլիս, 1884, էջ 7. ՍԱՐԳԻՍ ԱՐՔԵՊՍ. ՋԱԼԱՅԱՆՅ, Ժանապարհորդութիւն ի Մեծն Հայաստան, մասն Բ., Տիֆլիս, 1858, էջ 355):

¹⁹ «Տպարաններ», «Ազգագրական հանդէս», Թիֆլիս, երկրորդ տարի, գք. Բ., 1897, էջ 107:

²⁰ «Տպագրութեան եւ մամուլի անցեալը Ղարաբաղում», «Ղարաբաղ», Շուշի, 17 նոյեմբեր, 1911, թ. 1, էջ 3: Տպագրական գործը Շուշիում, «Ղարաբաղ», Շուշի, 9 օգոստոս, 1912, թ. 58, էջ 2. «Ղարաբաղի հայոց հոգեւոր տեսչութեան տպարանը», «Մշակ», Թիֆլիս, 23 օգոստոս, 1912, թ. 185, էջ 3:

այի Բագել քաղաքի Ավետարանական քարոզչական ընկերության քարոզիչներին՝ Շուշիում ծավալած տպագրական գործունեությանն²¹ առնչվող հարցերում Լեոն երբեմն թույլ է տվել որոշ անճշտություններ²², ապա Բաղդասար մետրոպոլիտի տպարանի պատմությանն անդրադառնալիս դրանք բացակայում են: Սա հիմնականում պայմանավորված է այն հանգամանքով, որ երկրորդ դեպքում վերոհիշյալ աշխատությունը պատրաստելիս Լեոյի ձեռքի տակ արդեն եղել են Ղարաբաղի թեմի կոնսիստորիայի եւ էջմիածնի Սինոդի միջեւ եղած այդ տարիների նամակներն ու վավերագրերը, որոնք եզակի սկզբնաղբյուրներ են:

Ինչպես տեսնում ենք, նախկինում փորձ արվել է՝ ներկայացնելու Բաղդասար մետրոպոլիտի՝ Շուշիում ծավալած տպագրական գործունեությունը: Սակայն եղած տեղեկությունները սահմանափակ են, ուստի անհրաժեշտություն է առաջացել մեր այս ուսումնասիրությամբ համակողմանի ներկայացնել Բաղդասար մետրոպոլիտի տպագրական գործունեությունը:

Հիշյալ քարոզիչները Շուշիում ունեցած գործունեության ամբողջական դադարից հետո (1837 թ.) իրենց ունեցած անշարժ գույքը վաճառում են ռուսական կառավարությանը՝ տեղի պաշտոնյաների կարիքների համար²³, իսկ Շուշիի տպարանը՝ Բաղդասար մետրոպոլիտին²⁴: Դեռեւս 1837 թ. հոկտեմբերի 8-ին Մայր Աթոռի տպարանի տեսուչ Հովհաննես վարդապետ (հետագայում՝ եպիսկոպոս) Շահխաթունյանցը Սինոդին հայտնում է, որ էջմիածնի տպարանը կարիք ունի տպագրական զանազան գործիքների, որոնք անհրաժեշտ էին պահանջված գրքերը տպագրելու համար: Նա իմացել է, որ Շուշիի բողոքական քարոզիչները վաճառում են իրենց տպարանը՝ գործիքներով հանդերձ: Ուստի խնդրում է, որ Սինոդը գնի դրանք իրենց տպագրական կարիքների համար: Սինոդի անդամները որոշում են, որ Ղարաբաղի թեմի առաջնորդ Բաղդասար մետրոպո-

²¹ Շուշիում բագելյան բողոքական քարոզիչների տպարանի եւ տպագրական գործունեության մասին տե՛ս Ս. ՊԵՏՈՅԱՆ, Բագելյան բողոքական քարոզիչների Շուշիում հիմնադրած տպարանի պատմությունը (1827–1835 թթ.), «Հայագիտության հարցեր», 2021, թ. 1, էջ 45–65:

²² Ս. ՊԵՏՈՅԱՆ, Նոր փաստեր Շուշիում տպագրված առաջին գրքերի մասին, «Բանբեր Մատենադարանի», 2020, թ. 30, էջ 302–316. նույնի «Նոր էջեր 1828–1835 թթ. Շուշիում տպագրված գրքերի պատմությունից», «Սյունիք հայագիտական հանդես», թիվ 1, 2020, էջ 69–86:

²³ «Акты собранные Кавказскою Археографическою Коммиссіею», под редакцию А. Д. Берже, т. VIII, Тифлис, 1881, с. 332. Magazin für die neueste Geschichte der evangelischen Missions- und Bibelgesellschaften, Vol. 23, 1838, S. 382.

²⁴ Լէօ, նշ. աշխ., էջ 121–122:

լիտը ճշտի, թե Շուշիի տպարանում ինչպիսի գործիքներ եւ տպագրական պարագաներ կան վաճառքի համար եւ ինչ արժեքով՝ հնարավորինս շուտ պահանջված ցուցակը Սինոդին ուղարկելու նպատակով²⁵:

1837 թ. հոկտեմբերի 23-ին Սինոդը վերոթվարկյալ հարցերի առնչությամբ գրում է Բաղդասար մետրոպոլիտին, ինչին ի պատասխան՝ վերջինս նույն թվի դեկտեմբերի 11-ին հայտնում է, որ նույն թվականի սեպտեմբեր ամսին Շուշիի բարձրաստիճան իշխանավորների խորհրդով ինքը 1219 ուրբլիով (մանեթ)²⁶ գնել է այդ տպարանը բոլոր անհրաժեշտ պարագաներով, այդ թվում՝ 100 պրակ մաքուր (անգիր) թուղթ, ինչպես նաեւ Շուշիում եւ Մոսկվայում տպագրված մանկական տարբեր գրքեր: Նույն գրույթյան մեջ Բաղդասար մետրոպոլիտը շեշտում է, որ գնելով այդ տպարանը՝ ինքը նպատակ է ունեցել այն անշարժ կերպով հաստատել Շուշիում: Մետրոպոլիտն այն համոզումն է ունեցել, որ եթե տպարանը դուրս բերվեր քաղաքից, ապա ինքը հույս չուներ, որ Շուշիում երբեւէ մեկ այլ տպարան կհաստատվեր: Միաժամանակ նա պատրաստակամություն է հայտնում ներկայացնել տպարանի առաջադեմ վիճակը, եթե դա կհետաքրքրի Սինոդին²⁷:

Բաղդասար մետրոպոլիտը ոչ միայն ձեռք բերեց տպարանը, այլեւ Վենետիկի Մխիթարյան միաբաններից Սուքիաս արքեպ. Սոմալյանցին գումար ուղարկեց, որն էլ իր հերթին Ղարաբաղի թեմ առաքեց Ս. Ղազար վանքում տպագրված գրքերից մեկական օրինակ՝ թեմական հոգեւոր դպրոցին կից կազմված գրադարանի համար: Մետրոպոլիտը Ղարաբաղի վանքերի նշանավոր գրիչների տարբեր ձեռագրերի պահպանության եւ վերծանության համար ստեղծեց նաեւ հարուստ ձեռագրատուն: Նա հետագայում նպատակ ուներ այդ գրքերից ու ձեռագրերից մի քանիսը հրատարակել իր տպարանում²⁸:

²⁵ Տէն «Վաւերագրեր Հայ եկեղեցու պատմութեան», գք. Ի., էջմիածին, 2019, էջ 361:

²⁶ Տէն Լեոյի հաղորդած տվյալների համաձայն՝ 1219-ից 480 ուրբլին հանգանակվել է տեղի ժողովրդի հոժար կամքով, իսկ մնացած 719 ուրբլին Բաղդասար մետրոպոլիտը պարտքով վերցնում է մուրհակներից՝ մաս առ մաս հետ վճարելու պայմանով: Պետք է նշել, որ սույն թվերի հանրագումարը 20-ով պակաս է 1219 թվից (տէն Լէ0, նշ. աշխ., էջ 121–122): Մեզ հաջողվեց ուսումնասիրել նաեւ տվյալ վավերագրերը (հմմտ. Հայաստանի ազգային արխիվ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 1686, թթ. 2-ի շրջ., 9, 18, 23-ի շրջ. ֆ. 56, ց. 5, վավ. 175, ֆ. 56, ց. 5, թղթ. 17, վավ. 563), որոնցում կրկնվում էր նույն թվական անճշտությունը, սակայն չկարողացանք պարզել, թե այն ինչի հետեւանք է:

²⁷ Տէն ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 1686, թ. 18 եւ շրջ.:

²⁸ Տէն ՍԱՐԳԻՍ ԱՐՔԵՊՍ. ԶԱԼԱԵԱՆՅ, Ժանապարհորդութիւն ի Մեծն Հայաստան, մասն Բ., էջ 355. ՐԱՅՖԻ, Խամսայի մէլիքութիւնները (1600–1827), Նիւթեր հայոց նոր պատմութեան համար (արտատպած «Մշակ» լրագրից), Թիֆլիս, 1882, էջ 309:

Բաղդասար մետրոպոլիտի տպարանում հրատարակված գրքերում տպարանի մասին տվյալը հիշատակվում է «Ի տպարանի Բարձր Սրբազան Մետրապոլիտին Վիճակին Ղարաբաղու Տեառն Բաղտասարայ» կամ «Ի տպարանի Նորին Բարձր Սրբազնութեան» եւ այլ անվանումներով:

Բաղդասար մետրոպոլիտի գնած տպարանն առաջին հերթին պետք է ունենար տպագրական ոլորտի մասնագետներ: Հասկանալի է, որ մի բան է տպարան ունենալը, սակայն մեկ այլ բան է այն գործարկելը: Բողոքական քարոզիչների գործունեության տարբեր տարիներին Շուշիի տպարանում աշխատել է երկու տպագրիչ, որոնցից երկրորդը, որ տպարանի վաճառքից հետո (1837 թ.) հեռացել էր Շուշիից, ուներ եւրոպական կրթություն եւ փորձառություն: Բացի տպագրիչներից՝ տպարանում աշխատում էին նաեւ երկու հայ երիտասարդ՝ որպես օգնականներ²⁹: Հնարավոր է, որ Բաղդասար մետրոպոլիտի կողմից քայլեր են ձեռնարկվել՝ այս օգնականներին ներգրավելու տպագրական գործում: Հակառակ դեպքում հնարավոր չէր լինի տպարանի գնման տարում Շուշիում ունենալ նոր հրատարակություն:

Այժմ փորձենք պարզել, թե որն էր Բաղդասար մետրոպոլիտի տպարանի երախայրիքը: Լեոյի հիշատակմամբ՝ 1837–1840 թթ. Շուշիում տպագրված եւ Ղարաբաղի թեմի կոնսիստորիայի կազմած 12 անուն գրքերի ցուցակից ինքը տեղեկացել է, որ սույն տպարանի անդրանիկ հրատարակությունը Բաղդասար մետրոպոլիտի արտոնությունն էր 1837 թ. տպագրված Զորջ Բայրոնի «Շիլիոնեան կալանաւոր» գրքուկի հայերեն թարգմանությունն է՝ գրող Մովսես Զոհրապյանց (Զոհրապյան, Զոհրաբյան) Արցախեցու կողմից: Լեոն ավստոսանքով արձանագրում է, որ ձեռքի տակ չի ունեցել հիշյալ տպագրությունը: Ավելի ուշ՝ 1856 թվին, Շամախիում «Շիլիոնեան կալանաւոր»-ը լույս տեսավ թարգմանչի «Պարապոյ ժամբ»³⁰ կոչված ոտանավորների ժողովածուում³¹:

Ի. դարի մատենագետ, բանասեր Հայկ Դավթյանն այս հարցի շուրջ տվել է ոչ համոզիչ մեկնաբանություն: Ըստ նրա՝ Գարեգին Լեւոնյա-

²⁹ Տե՛ս Ս. ՊԵՏՈՅԱՆ, Բաղեյան բողոքական քարոզիչների՝ Շուշիում հիմնադրած տպարանի պատմությունը (1827–1835 թթ.), էջ 55:

³⁰ Տե՛ս ՄՈՎՍԷՍ ԶՕՀՐԱՊԵԱՆՑ ԱՐՑԱՆԵՑԻ, Պարապոյ ժամբ բաժանեալ յերկուս մասունս, մասն առաջին, Շամախի, 1856: Նշենք, որ «Պարապոյ ժամբ» ժողովածուի երկրորդ մասը տպագրվել է 1859 թ. (ՄՈՎՍԷՍ ԶՕՀՐԱՊԵԱՆՑ ԱՐՑԱՆԵՑԻ, Պարապոյ ժամբ բաժանեալ յերկուս մասունս, մասն երկրորդ, Մոսկուա, 1859):

³¹ Տե՛ս ԼԵՕ, նշ. աշխ., էջ 124:

ներ³², թեեւ զարմանքով, հաստատում է Լեոյի տեղեկությունը: Անցյալում Հ. Դավթյանին չի հաջողվել սույն տպագրությունը գտնել Խորհրդային Միության որեւէ գրադարանում: Նրա կարծիքով՝ եթե Գարեգին Զարբհանալյանը³³, Արսեն Ղազիկյանը³⁴, Թեոդիկը³⁵ եւ անցյալի մյուս մատենագետները չեն նկարագրել այդ գիրքը, ուստի կարելի է եզրակացնել, որ նման հրատարակություն գոյություն չի ունեցել, մանավանդ որ «մինչեւ այժմ ոչ մեկը չի տեսել. մի հանգամանք, որ ինքնին կասկածելի է դարձնում այդպիսի հրատարակության գոյությունը»³⁶:

Հ. Դավթյանը հիշատակում է, որ շատ է հանդիպում այդ գրքի՝ 1857 թ. Շամախիի տպագրությունը³⁷՝ «երկրորդ տիպ» նշումով: Ինչպես տեսանք, «Շիրիոնեան կալանաւոր» գրքույկը 1856 թ. Շամախիում տպագրվել էր Մովսես Զոհրապյանցի «Պարապոյ ժամբ» թարգմանական եւ ինքնուրույն ոտանավորների ժողովածուում³⁸, ինչը, բնականաբար, առանձին հրատարակություն չի կարելի համարել: Հ. Դավթյանի տրամաբանությամբ՝ եթե «Շիրիոնեան կալանաւոր» գրքույկի առաջին տպագրությունը եղած լիներ 1837 թվին, ապա 1857 թ. հրատարակությունը կլիներ ոչ թե «երկրորդ տիպ»-ը, այլ «երրորդ տիպ»-ը: Այստեղից էլ եզրակացնում է, որ Լեոյի հայտնած տեղեկությունը կարող էր որեւէ թյուրիմացության արդյունք լինել: Մինչդեռ Հ. Դավթյանը սխալվում է այն հարցում, թե «Պարապոյ ժամբ» ժողովածուում գետեղված «Շիրիոնեան կալանաւոր» գրքույկն առանձին հրատարակություն է, ինչն այդպես չէ եւ չի կարող լինել: Հ. Դավթյանի հաղորդմամբ՝ Մ. Զոհրապյանցի աշխատություններն սկսվել են հրատարակվել 1850-ական թվականներից:

³² Տէս Գ. ԼԵՒՈՆՅԱՆ, Հայ գիրքը եւ տպագրության արվեստը. պատմական տեսություն (սկզբից մինչեւ XX դարը), Երեւան, 1946, էջ 232:

³³ Տէս Գ. ԶԱՐԲՀԱՆԱԼԵԱՆ, Հայկական մատենագիտութիւն (այբուբենական ցուցակ տպագրութեան գիւտէն մինչեւ առ մեզ եղած հայերէն հրատարակութեանց), Վենետիկ, 1883:

³⁴ Տէս Ա. ՂԱԶԻԿԵԱՆ, Հայկական նոր մատենագիտութիւն եւ հանրագիտարան հայ կեանքի, առաջին հատոր (Ա-Մ), Վենետիկ, 1909-1912, I + 2080 էջ, երկրորդ հատոր (Յ-Ն), Վենետիկ, 1909:

³⁵ Տէս ԹԷՈԴԻԿ, Տիպ ու տառ, Կ. Պոլիս, 1912:

³⁶ Հ. ԴԱՎԹՅԱՆ, Հայ գիրքը 1801-1850 թվականներին (մատենագիտություն), Երեւան, 1967, էջ 224, նկարագրության Հմր 903:

³⁷ Տէս Զ. ԲԱՅՐՈՆ, Շիրիոնեան կալանաւոր, թարգմ.՝ Մովսիսի Զոհրապեանց Արցախեցոյ, երկրորդ տիպ, Շամախի, 1857, 24 էջ:

³⁸ Տէս ՄՈՎՍԵՍ ԶՕՀՐԱՊԵԱՆՅԱՆ, Պարապոյ ժամբ բաժանեալ յերկուս մասունս, մասն առաջին, Շամախի, 1856, էջ 131-153:

Հայ տպագիր գրքի լավագույն մասնագետներից Ռաֆայել Իշխանյանը Բաղդասար մետրոպոլիտի տպարանի մասին խոսելիս որեւէ հիշատակութիւն չի կատարում այս տպարանի առաջին գրքերի մասին³⁹։ Ի դեպ, որեւէ զարմանալի բան չկա, որ 20–21 տարեկան հասակում կրթութիւն ստացած Մ. Զոհրապյանցի թարգմանութեամբ կարող էր հրատարակվել «Շիլիոնեան կալանաւոր»-ը։ Վերջինիս կենսագրութիւնից շատ բան հայտնի չէ⁴⁰, որտեղից առհասարակ բացակայում են նրա երիտասարդ տարիներին առնչվող տվյալները։ Ուսումնասիրութիւնների շնորհիվ Հայաստանի ազգային արխիվում գտանք Մ. Զոհրապյանցի՝ էջմիածնի Սինոդին ուղղված մի ռուսերեն ինքնագիր, որտեղ նա որոշ տեղեկութիւններ է հայտնում իր կյանքի վերաբերյալ։ Այդ նամակից տեղեկանում ենք, որ 1832 թ. ավարտել է բողոքական քարոզիչների հիմնագրած Շուշիի գավառական դպրոցը։ Դա է պատճառը, որ Մ. Զոհրապյանցը եղել է ժամանակի կրթված եւ առաջադեմ մարդկանցից մեկը, տիրապետել մի քանի օտար լեզուների (պարսկերեն, թաթարերեն եւն)՝ Ղարաբաղի ռուս բարձրաստիճան պաշտոնյաների մոտ զբաղեցնելով ինչպես գրավոր եւ բանավոր թարգմանչի, այնպես եւ գործավարի պաշտոններ։ Մ. Զոհրապյանցը հայտնում է նաեւ, որ ունեցել է բեկական⁴¹ ծագում, ինչի մասին խոսում են գրավոր ապացույցները⁴²։

Մեր ձեռքի տակ ունենք նաեւ 1830-ական թթ. վերջերին գրաբարով գրված մի նամակ⁴³, որը դարձյալ պատկանում են Մ. Զոհրապյանցի գրչին։ Սա նշանակում է, որ նա բավական հմուտ է եղել նաեւ գրաբարի մեջ եւ հենց գրաբարով էլ թարգմանել է «Շիլիոնեան կալանաւոր»-ը։ Ի դեպ, Բաղդասար մետրոպոլիտի տպարանում հրատարակված բո-

³⁹ Տէս Ռ. ԻՇԽԱՆՅԱՆ, Հայ գիրքը 1512–1920, Երեւան, 1981, էջ 112։

⁴⁰ Մովսէս Զոհրապյանցը (1816–1874) սովորել է Շուշիի գավառական դպրոցում, ապա վարել տարբեր վարչական աշխատանքներ Այսրկովկասի զանազան քաղաքներում։ Նա 1846 թվից հաճախ թղթակցում էր Թիֆլիսում լույս տեսնող «Կովկաս» շաբաթաթերթին, իսկ 1840-ականների վերջերից Շամախիում գործող «Երից ընկերացն Մովսիսի Զոհրապեանց, Մինասի Տառլիքեանց եւ Մարգարէի Դուլիեանց» տպարանի համահիմնադիրներից մեկն էր (տէս Մ. ՄԽԻԹԱՐՅԱՆ, Արեւելահայ մամուլի սկզբնավորումը եւ լուսավորական շարժումը XIX դարի առաջին կեսին, Երեւան, 1994 էջ 174–175. «Հայ պարբերական մամուլի պատմութիւնը XVIII–XIX դարեր», հտ. 1, Փահիրէ, 2006, էջ 98)։

⁴¹ Բեկը (պարսկերեն՝ խան, թուրքերեն՝ բեյ) զինվորական կոչում է, որը հնում գործածվում էր որպէս տոհմը ճանաչելու անուն, եւ նշանակում էր «առաջնորդ» կամ «հրամանատար»։

⁴² Տէս ՀԱՆ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 401, թ. 1 եւ շրջ.։

⁴³ Տէս ՀԱՆ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 401, թ. 4 եւ շրջ.։

լոր գրքերը եղել են գրաբար, ինչը վկայում է այն մասին, որ նա վերականգնել է բողոքական քարոզիչներից առաջ եղած ավանդույթը հայ տպագրության մեջ:

Հարկ է նշել, որ Բաղդասար մետրոպոլիտի ձեռք բերած տպարանի անդրանիկ հրատարակությունը պետք է լիներ փոքրածավալ մի աշխատություն կամ գրքույկ⁴⁴, որի բարեհաջող տպագրությունից հետո միայն կհաջորդեին մեծածավալ հրատարակությունները⁴⁵: Հասկանալի է, որ 1837 թ. աշնանը ձեռք բերված տպարանը չէր կարող շատ գրքեր տպագրել, որի պատճառով լույս տեսավ միայն «Շիրիոնեան կալանաւոր» գրքույկը: Արդեն հաջորդ տարում տպարանը միանգամից չորս անուն գիրք է հրատարակում, որոնք ունեն եկեղեցական ուղղվածություն: Մետրոպոլիտը հազիվ թե իրեն կարողանար թույլ տալ հրատարակել այնպիսի աշխատություններ, որոնք չունենային ծիսական կամ կրթական ուղղվածություն, որպիսիք կենսական էին թեմի կարիքները հոգալու համար:

«Շիրիոնեան կալանաւոր» աշխատության մասին, Լեոյի հայտնած վերոհիշյալ տեղեկությունից բացի, հիշատակում է նաև Սալոմե Արեշյանը: Նա վկայակոչում է մի վավերագիր, որից ելնելով էլ նշում է, որ ռուս պատկան մարմինների կողմից 1845 թ. բռնագրավվել էին մինչ այդ Շուշիում տպագրված՝ վավերագրում հիշատակված 12 անուն գրքերը, որոնք չէին անցել պաշտոնական գրաքննություն: Դրանց թվում էր նաև «Շիրիոնեան կալանաւոր»-ի հայերեն թարգմանությունը⁴⁶: Այս տեղեկությունը նույնությամբ կրկնում է Սմբատ Ավագյանը⁴⁷, որը կարիք ունի հանգամանակից պարզաբանման:

Բաղդասար մետրոպոլիտի տպարանում հրատարակության պատրաստվող գրքերը պետք է անցնեին որոշակի ընթացակարգ, ինչը են-

⁴⁴ Գրքույկը (բրոշյուր, ֆրանս.՝ brochure) ոչ մեծ ծավալի՝ 5–48 էջանոց տպագիր աշխատանք է (տե՛ս «Հայկական սովետական հանրագիտարան», հտ. 3, Երևան, 1977, էջ 239):

⁴⁵ «Շիրիոնեան կալանաւոր»-ի՝ վերը հիշատակված 1857 թ. Շամախիի հրատարակությունից պարզ է դառնում, որ այն 24 էջանոց մի գրքույկ է, իսկ 1856 թ. Շամախիում տպագրված «Պարապոյ ժամբ» աշխատության մեջ այն զբաղեցնում է գրքի 131–153-րդ էջերը, այսինքն՝ ընդամենը 22 էջ: Այս նույն տրամաբանությամբ էլ ժամանակին Շուշիի բողոքական քարոզիչների տպարանում տպագրվեց իրենց առաջին հրատարակությունը՝ «Լեւրան քարոզը» գրքույկը (մանրամասն տե՛ս Ս. ՊԵՏՈՅԱՆ, Նոր փաստեր Շուշիում տպագրված առաջին գրքերի մասին, «Բանբեր Մատենադարանի», 2020, թ. 30, էջ 301–316):

⁴⁶ Տե՛ս Ս. ԱՐԵՇՅԱՆ, Армянская печать и царская цензура, Ереван, 1957, էջ 109:

⁴⁷ Տե՛ս Ս. ԱՎԱԳՅԱՆ, Դարաբաղի մամուլի պատմություն (1828–1920), Երևան, 1989, էջ 44:

Թագրում էր, որ թեմակալ առաջնորդը գրքերի հրատարակության մասին դիմում էր Սինոդին՝ թույլտվություն ստանալու համար: Թեեւ մետրոպոլիտը որոշ գրքերի տպագրությունն իրականացրել էր միանձնյա որոշմամբ, այդուհանդերձ՝ այդ մասին նա պետք է ունենար Սինոդի թույլտվությունը, որի գործառույթները հստակեցվել եւ ընդարձակվել էին «Պոլոժենիե»-ի ընդունումից հետո:

Ուշագրավ է Րաֆֆու հաղորդած այն տեղեկությունը, որ «Պոլոժենիե»-ի առկայությամբ Բաղդասար մետրոպոլիտի իրավունքները սահմանափակվեցին: Եւ եթե մինչ այդ նա համարվում էր Աղվանից մետրոպոլիտ եւ ազատ էր իր հոգեւոր իշխանության մեջ, ապա Ղարաբաղի թեմում կոնսիստորիայի հաստատվելուց հետո Բաղդասարն ամբողջովին ենթարկվեց էջմիածնի Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսության հոգեւոր իշխանությանը, որն ինքնին խոչընդոտ հանդիսացավ մետրոպոլիտի ազատ գործունեությանը⁴⁸:

էջմիածնի Սինոդն էլ իր հերթին առաջնորդվում էր ոչ միայն «Պոլոժենիե»-ի դրույթներով, այլեւ կարեւոր հարցերում հենվում էր Յարական Ռուսաստանի տարածքում գործող օրենքների հավաքածուի (Сводъ законовъ Россійской имперіи)⁴⁹ վրա, որը հայոց մեջ հայտնի էր «հաւաք օրինաց» անվամբ⁵⁰: Վերջինիս մասին հիշատակություններ կան նաեւ Ղարաբաղի կոնսիստորիայի հետ ունեցած Սինոդի գրագրություններում, որտեղ գրքերի տպագրության թույլտվության առնչությամբ Սինոդը հղում էր կատարում վերոհիշյալ օրենսգրքին⁵¹:

Բաղդասար մետրոպոլիտը 1838 թ. մարտի 12-ի գրությամբ դիմում է էջմիածնի Սինոդին, որում հիշատակում է նույն թվի փետրվարի 2-ին վերջինիս կողմից ուղարկված հրամանագրի մասին՝ Ղարաբաղի թեմի տպարանում որեւէ եկեղեցական գիրք առանց Սինոդի թույլտվության եւ նախապես գրաքննության⁵² տպագրության արգելքի վե-

⁴⁸ Տե՛ս ՐԱՖԲԻ, Երկերի ժողովածու տասը հատորով, հտ. տասներորդ, Երեւան, 1964, էջ 324:

⁴⁹ Այս օրենսգիրքը Յարական Ռուսաստանի՝ թեմատիկ կարգով սահմանված օրենսդրական ակտերի պաշտոնական հավաքածուն էր՝ բաղկացած տասնհինգ հատորից, որի առաջին հրատարակությունն սկսվել է 1832 թ.՝ շարունակվելով 1842 եւ 1857 թթ. (<https://runivers.ru/lib/book7372/388211/> առ. 27.04.2021):

⁵⁰ Տե՛ս «Վաւերագրեր Հայ եկեղեցու պատմութեան», գք. Ի., էջ 364:

⁵¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 5, թղթ. 17, վավ. 563:

⁵² Այսրկովկասում գրաքննությունը պաշտոնապես իրականացվեց Նիկոլայ Ա. ցարի՝ 1837 թ. դեկտեմբերի 23-ի թ. 10828 հրամանագրով, ըստ որի՝ Թիֆլիսում տեղական

րաբերյալ: Սույն գրություն մեջ մետրոպոլիտը նաեւ նշում է, որ ինքը, «չկամենալով անգործ եւ դատարկ թողուլ գտապագրութիւնն, զի հնարաւոր լիցի՝ գոնեայ լրացուցանել զծախսն արարեալս վասն տպագրատան եւ ի հատուցումն վարձուց պաշտօնէից նորին»⁵³, նախքան այդ հրամանագրի ստանալն արդեն իսկ տպագրել էր 29 սաղմոս (առաջին կանոն սաղմոսի), որոնք վերցրել էր Մայր Աթոռում տպված Ատենի ժամագրքից⁵⁴:

Այնուհետեւ մտահղացում է ունեցել տպագրել նաեւ ժամագիրք եւ խորհրդատետր, որոնց թույլտվության համար հիշյալ գրությամբ դիմում է Սինոդին՝ միաժամանակ հարցնելով, թե կարո՞ղ է դրանք տպագրել՝ առանց Սինոդի կողմից գրաքննության⁵⁵:

Սինոդը 1838 թ. ապրիլի 20-ի գրությամբ պատասխանում է Բաղդասար մետրոպոլիտին՝ ասելով, թե քանի որ էջմիածնի տպարանն արդեն հրատարակել էր ժամագիրքը, որը վաճառելու նպատակով առաքվել էր տարբեր տեղեր⁵⁶, այդ պահին ոչ միայն անօգուտ, այլեւ վնասակար են համարում ժամագրքի նոր տպագրությունը: Իսկ ինչ վերաբերում է

լեզուներով հրատարակված գրքերի գրաքննությունը ենթարկվելու էր Վրաստանի, Կովկասի եւ Անդրկովկասի երկրամասի կառավարչապետի գրասենյակին (տե՛ս «Полное собрание законов Российской Империи», собрание второе, т. XII, отделение второе, СПб., 1838, էջ 1034–1035. Н. ПАТРУШЕВА, История цензурных учреждений в XIX — начале XX века, «Книжное дело на Северном Кавказе: история и современность», сборник статей, вып. 2, Краснодар, 2004, էջ 171): Պետք է նշել, որ Շուշիում գրքերի տպագրությունն սկզբնապես իրականացվում էր էջմիածնի Սինոդի արտոնությամբ, իսկ սկսած 1860-ականներից՝ կիրառվեցին նաեւ պաշտոնական ընթացակարգով գրաքննության դեպքերը:

⁵³ «Վաւերագրեր Հայ եկեղեցու պատմութեան», գր. Թ., Հայ Առաքելական եկեղեցու Արցախի թեմը (1813–1933 թթ.), կազմեց եւ առաջաբանը գրեց Սանդրո Բէհրուդեանը, Երեւան, 2001, էջ 81:

⁵⁴ Ատենի ժամագիրքը եկեղեցում ունի ծիսական կիրառություն եւ դրվում է եկեղեցու ատյանում (կենտրոն)՝ բեմի վրա (այստեղից էլ ժամագրքի անվանումը՝ «Ատենի») (տե՛ս ՄԱՂԱՔԻԱ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ՕՐԽԱՆԵԱՆ, Ծիսական բառարան, Անթիլիաս, 1979, էջ 79): Գործնական կիրառությունից ելնելով՝ Ատենի ժամագրքում սովորաբար տեղ են գտնում Դավթի սաղմոսագիրքը (սկզբից), բուն ժամագիրքը (մեջտեղում) եւ Սիմեոն Երեւանցի Կաթողիկոսի կազմած Տոնացույցի երկու հատորները (վերջում), որոնք թեեւ տարբեր գրքեր են, սակայն բոլորն իրար տպակից են:

⁵⁵ Տե՛ս «Վաւերագրեր Հայ եկեղեցու պատմութեան», գր. Թ., էջ 81: Սույն աղբյուրին հղված վավերագրում կան թվականի անճշտություններ: Այսպես, նշված էջում «12 մարտի 1839 թ.» փոխարեն պետք է լինի «12 մարտի 1838 թ.», իսկ «ի 12էն փետրուարի այսր ամի ընդ համարաւ 124»-ի փոխարեն պետք է լինի «յ2էն փետրուարի այսր ամի ընդ համարաւ 124», որն արդեն Սինոդի պատասխան գրության մեջ օգտագործված է ուղղված ձևով՝ «յ2 փետրուարի» (հմմտ. ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 297, թ. 1):

⁵⁶ Ժամագրքի 50 օրինակ վաճառելու նպատակով ուղարկվել էր Ղարաբաղի թեմ (տե՛ս «Վաւերագրեր Հայ եկեղեցու պատմութեան», գր. Ի., էջ 401, 403. Լէ0, նշ. աշխ., էջ 123):

խորհրդատետրի տպագրությունը, Սինոդը Ղարաբաղի թեմին հրամայում է այն տպել «յանսխալ եւ յընտիր օրինակէ»⁵⁷:

Նույն թվականին Բաղդասար մետրոպոլիտը պատասխանում է Սինոդին՝ հայտնելով իր առարկությունները եւ պատճառաբանելով, թե ինչու է հարկավոր թեմի տպարանի աշխատանքներն անխափան իրականացնել: Մետրոպոլիտը գրում է, որ եթե տպարանի գործունեությունն ընդհատվի, եւ այդ քիչ շահույթը, որը հույս ունի ձեռք բերել տարբեր եկեղեցական գրքերի տպագրության վաճառքից, կրճատվելով նվազի, ապա քիչ ժամանակ անց կասկածի տակ կգրվի տպարանի գոյատեւումը, ինչն էլ կխափանի թեմի մշտական եկամուտի հնարավորությունը⁵⁸:

1838 թ. մայիսի 20-ին Բաղդասար մետրոպոլիտը երկու օրինակ սաղմոսագիրք է ուղարկում էջմիածնի Սինոդին⁵⁹: Լեոյի վկայակոչմամբ՝ Սինոդը շատ է տպավորվում Սաղմոսագրքի տպագրությունից եւ մինչեւ անգամ արտահայտվում այդ մասին: Սինոդը հույս է հայտնում, որ այդ Սաղմոսագրքի տպագրական ջերմեռանդ աշխատանքներից հետո Շուշիի այս տպարանն ավելի մեծ ջանասիրությամբ կլծվի՝ առավել օգտակար ու շահավետ գրքեր հրատարակելու ազգի եւ Եկեղեցու համար⁶⁰:

Էջմիածնի Սինոդի՝ 1839 թ. մայիսի 1-ի գրությունից տեղեկանում ենք, որ նույն թվի մարտի 25-ին Բաղդասար մետրոպոլիտը Սինոդին է ուղարկել Շուշիում տպագրված գրքերից՝ Ժամագրքից, Եփրեմ Ասորու աղոթագրքից եւ համառոտ քերականության դասագրքից մեկական օրինակ՝ էջմիածնի գրադարանում (գրատուն) պահելու նպատակով: Բացի 1838 թ. մայիսի 20-ի⁶¹ եւ 1839 թ. մարտի 25-ի⁶² գրություններից՝ Բաղդասար մետրոպոլիտն էջմիածին է ուղարկել եւս երկուսը՝ 1840 թ. փետրվարի 19-ի⁶³ եւ 1840 թ. մայիսի 13-ի⁶⁴ թվագրմամբ, որոնցով 1839—1840 թթ. Շուշիում տպագրված մի շարք գրքեր տրամադրում էր էջմիածնի գրադարանին: Այսպես, Սինոդի որոշմամբ գրանք փոխանցվում էին Սինոդի

⁵⁷ «Վաւերագրեր Հայ եկեղեցու պատմութեան», գք. ԺԹ., Հայ Առաքելական եկեղեցու Արքայի թեմը (1649—1917 թթ.), հտ. Բ., Երեւան, 2017, էջ 9—10. հմտ. ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 5, թղթ. 3, վավ. 476:

⁵⁸ ԼՅՈ, նշ. աշխ., էջ 123—124:

⁵⁹ ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 297, թ. 10:

⁶⁰ ՏԵՍ ԼՅՈ, նշ. աշխ., էջ 123:

⁶¹ ՏԵՍ ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 297, թ. 10:

⁶² ՏԵՍ ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 504, թ. 1:

⁶³ ՏԵՍ ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 726, թ. 1:

⁶⁴ ՏԵՍ ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 763, թ. 1:

անդամ եւ գրադարանի վերատեսուչ Հ. Շահխաթունյանցին, որը դրանք պետք է ներառեր գրադարանի գրքերի ցանկերում՝ այդ մասին տեղեկացնելով Բաղդասար մետրոպոլիտին⁶⁵:

Այս տպարանի պատմության մեջ առանձնանում է մի դեպք, երբ էջմիածնի Սինոդը չէր արտոնել Հովսեփ վրդ. Արցախեցու «Վահան ուղղափառաց» հակաբողոքական աշխատության տպագրությունը, ինչի մասին առաջինը հայտնում է Լեոն՝ նշելով, որ Բաղդասար մետրոպոլիտը էջմիածնի Սինոդից ցանկանում էր թույլտվություն ստանալ դրա տպագրության համար⁶⁶: Լեոյի հայտնած այս տեղեկությունը ժամանակի ընթացքում թյուրիմացության տեղիք է տվել: Այսպես, Ռուբեն Տեր-Գասպարյանը, խոսելով Բաղդասար մետրոպոլիտի տպագրական գործունեության մասին, նաեւ հիշատակում է այդ ընթացքում Շուշիում տպագրված գրքերը, որոնց շարքում՝ «Վահան ուղղափառաց» աշխատությունը: Ինչպես նշում է հեղինակը, այդ գրքերի ցանկը նա կազմել է Լեոյի վերոհիշյալ աշխատության տեղեկությունների հիման վրա⁶⁷:

Այստեղ պետք է նկատել, որ Լեոն չէր պնդում, թե «Վահան ուղղափառաց» աշխատությունը հրատարակվել է, այլ միայն խոսում էր այն մասին, որ Բաղդասար մետրոպոլիտը սույն աշխատությունն ուղարկել էր էջմիածին՝ ստանալու Սինոդի թույլտվությունը: Եւ իսկապես, Բաղդասար մետրոպոլիտի՝ 1838 թ. նոյեմբերի 5-ի գրությունից տեղեկանում ենք, որ հիշյալ աշխատությունն ուղարկվել է Սինոդին, որպեսզի վերջինս քննության ենթարկի այն եւ Հայ Առաքելական Եկեղեցու վարդապետությանը չհակասելու դեպքում թույլատրի գրքի տպագրությունը⁶⁸: Նոյեմբերի 30-ին Սինոդն այս աշխատության գրաքննությունը հանձնարարում է Հ. Շահխաթունյանցին⁶⁹, որն արդեն ուներ նմանատիպ գրքեր գրաքննելու մեծ փորձառություն: Սակայն ինչպես պարզեցինք 1839 թ. հոկտեմբերի 20-ի նրա գրության հաղորդած տեղեկություններից, հիշյալ աշխատությունը թեեւ հիմնականում ընդունելի էր Հայ Եկեղեցու վարդապետության, ծեսերի եւ արարողությունների տեսանկյունից, սակայն «Վահան ուղղափառաց» ձեռագիր աշխատության 36—37-րդ էջերում Հ. Շահխաթունյանցը

⁶⁵ Տէս ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 5, թղթ. 17, վավ. 563:

⁶⁶ Տէս ԼԵՅ, նշվ. աշխ., էջ 125:

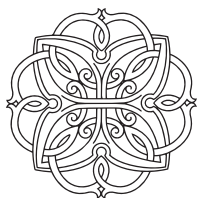
⁶⁷ Տէս Ռ. ՏԵՐ-ԳԱՍՊԱՐՅԱՆ, Շուշի քաղաքը, Երեւան, 1993, էջ 90:

⁶⁸ Տէս «Վաւերագրեր Հայ Եկեղեցու պատմութեան», գր. Ի., էջ 376:

⁶⁹ Տէս ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 437, թ. 2 եւ շրջ:

հակասություն նկատել էր Հայ Եկեղեցու դավանաբանության հետ, ինչի պատճառով էլ այն Սինոդի կողմից հավանության չի արժանանում՝ նաև չստանալով թույլտվություն տպագրության համար⁷⁰։ Սինոդի հրամանով Հ. Արցախեցու այս ձեռագիրը հանձնվում է էջմիածնի գրադարան (գրատուն), որպեսզի այն տեղ գտնի արգելված գրքերի շարքում։ Այսպիսով՝ «Վահան ուղղափառաց»-ի տպագրության գործը համարվեց փակված, որի մասին տեղեկացվեց Բաղդասար մետրոպոլիտը⁷¹։ Այսօր այն պահվում է Երեւանի Մ. Մաշտոցի անվան Մատենադարանում, որտեղ էլ կատարել ենք սույն ձեռագրի ուսումնասիրությունը⁷²։

Շարունակությունը՝ հաջորդիվ

⁷⁰ Տես ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 1, գ. 437, թ. 3։

⁷¹ Տես «Վաւերագրեր Հայ եկեղեցու պատմութեան», գք. Ի., էջ 397–398։

⁷² Մաշտոցի անվան Մատենադարանի Հմր 2622 ժողովածուն բաղկացած է 15 տարբեր ձեռագրերից, որի երկրորդ ձեռագիրը Հ. Արցախեցու «Վահան ուղղափառաց» աշխատությունն է։ Անվանաթերթ՝ Գիրք, որ կոչի Վահան ուղղափառաց, յորում աւանդին նախ բանք զպնդութենէ պահոց, երկրորդ՝ բանք զճշմարտութենէ բարեխօսութենէ ամենայն սրբոց Հնոց եւ Նորոց, երրորդ՝ զընդունելութենէ եւ զերկրպագութենէ պատկերաց՝ հաստատեալ վկայութեամբ Աստուածաշունչ սուրբ Գրոց։ Ի հայրապետութեան տեառն Յովհաննու արժանընտիր կաթողիկոսի Ամենայն Հայոց եւ ասպետի։ Հրամանաւ եւ ծախիւք աստուածաբեալ առաքելաշաւիղ վիճակաւոր առաջնորդի եւ մետրապօլիտի Հայոց Ղարաբաղու եւ այլոց տեառն Բաղտասարայ իշխանազնեայ Հասան Զաւալեանց սրբազան արքեպիսկոպոսի եւ ասպետի։ Յորդորմամբ վերոյ յիշեալ արհույն հաւաքեալ բանք նուաստագոյն Յովսէփայ Սեաւորի Արցախեցույ, ի միաբանութենէ սրբոյ վանացն Գանձասարու։ Ի Շուշի, 1838 յամի Տեառն ՌՄՁէ. (1838)։ ԹԵՐԹ՝ 22 (թ. 21–42). գրչի էջակալում 1–44, որ է՝ 21ա–42բ։ Բովանդակութիւն՝ ա. 22բ–29ա – Յաղագս պահոց, բ. 29ա–39բ – Յաղագս բարեխաւսութեան սրբոց, գ. 39բ–42բ – Յաղագս պատկերասիրութեան եւ պատկերատեցութեան (տես «Մայրցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի», հտ. Ը., Ձեռագիրք 2401–2700, Երեւան, 2013, էջ 751–752)։